

بررسی و بازخوانی مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» در معماری مساجد*

جمال‌الدین مهدی نژاد¹، حمیدرضا عظمتی² و علی صادقی حبیب آباد³

تاریخ دریافت: 97/3/29

تاریخ پذیرش: 97/8/19

چکیده: این پژوهش سعی دارد به بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر افزایش «حس معنویت» در فضای داخلی مساجد بپردازد. روش پژوهش در بخش اول با بررسی پیشینه و ادبیات موضوعی، در رابطه با «حس معنویت» - رابطه‌ای که موجب ارتقاء این حس در فضای داخلی مساجد می‌شود - مورد ارزیابی و بررسی قرار گرفته است. در بخش دوم از روش پیمایشی و مطالعات میدانی؛ برای اثبات فرضیات پژوهش استفاده شده است. از این روش تحقیق توصیفی - پیمایشی و جامعه آماری متخصصین معماری، با حجم نمونه 175 نفر که به روش نمونه‌گیری طبقه‌بندی تصادفی انتخاب شده اند، است. همچنین ابزار پرسشنامه با استفاده از طیف لیکرت پس از بررسی روایی و پایایی آن در میان جامعه پژوهش توزیع شده است. آزمون‌های به کار گرفته شده در این پژوهش: همبستگی، کروسکال والیس¹، یومن ویتنی² در محیط نرم‌افزاری «SPSS21» است. نتایج نشان می‌دهد: که عوامل حسی (رنگ، نور، صدا) و عوامل کالبدی (فرم، هندسه، نقوش، مصالح) در میزان ارتقاء «حس معنویت» در معماری داخلی فضای مساجد مؤثر است. همچنین تفاوت معنی‌داری میان متغیرهای جنسیت و سن بر میزان درک «حس معنویت» وجود دارد؛ به گونه‌ای که زنان زودتر از مردان و افراد با سن بالاتر زودتر به ادراک «حس معنویت» می‌رسند.

واژگان کلیدی: حس معنویت، معماری داخلی مساجد، درک فضا.

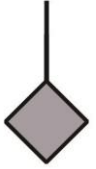
مقاله حاضر در راستای رساله دکتری معماری آقای علی صادقی حبیب‌آباد تحت راهنمایی آقای دکتر جمال‌الدین مهدی‌نژاد و آقای دکتر حمیدرضا عظمتی در دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی در حال انجام است.

1 دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

2 استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

3 دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

a.sadeghi@sru.ac.ir

1- مقدمه

مسجد را می‌توان به عنوان نمادی از وحدت مسلمانان و یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار در معماری ایرانی-اسلامی دانست، که از زمان شکل‌گیری در زندگی مردم نقش اساسی داشته است (فتاحی و عمرانی پور، 1393، 96). کیفیت معماری مسجد و انتخاب طرح‌های معماری سنتی یا نوآورانه از مسائل مورد توجه معماران است (فلاح، 1384، 36). جهان‌بینی اسلامی، سراسر گستره زمین را مسجد می‌داند که پشتوانه این باور، منت خدای تعالی بر حضرت محمد (ص) و امتش است که زمین را مسجد آنان قرار داده (نقی زاده، 1385، 280). در عین حال، معماری مسجد از موضوعات حساس هنر و معماری است؛ چرا که مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالیه عالم وجود است (فتاحی و عمرانی پور، 1393، 96). معنویت امری است که با عالم روح و معنا مرتبط و یکی از عوامل و مؤلفه‌های مهم در فضا سازی معنوی و روحانی مساجد است. مفهوم «حس معنویت» بر دامنه گسترده-ای از احساسات و مطلوبیت‌های محیطی برای رفع نیازهای متعالی و روانی بشر اشاره دارد. معنویت، بسته به چگونگی معطوف علیه آن، می‌تواند خُرد یا کلان، ساده یا پیچیده و مفید و یا مضر باشد (مهرابی، 1392، 7) همچنین رویکردی است که «چکاد محور بوده و برترین و عمیق‌ترین سطوح رشد ممکن را در حیطه‌های گوناگون شناختی، اخلاقی، هیجانی و... در می‌نوردیده است» (همان). آبراهام مازلو معتقد است ارزش‌های روحانی و داشتن تجارب معنوی از وجود بیولوژیک و استعداد ذاتی و طبیعی انسان‌ها جدا نیست. وی بر آن است این باورهای غلط را که معنویت و روحانیت از ما جداست، روان‌شناسان پوزیتیویست، رفتارگرایان، رفتارشناسان نو، روان‌کاوان و تجربه‌گرایان افراطی ایجاد کرده‌اند (حیدری و همکاران، 1393). در این پژوهش، «حس معنویت» در کالبد معماری مساجد به عنوان متغیر وابسته و ویژگی‌های کالبدی معماری مساجد (از نظر فرم، هندسه، نقوش، مصالح، رنگ، نور، صدا) به عنوان متغیرهای مستقل و سن، جنسیت، وضعیت تأهل به عنوان متغیرهای تعدیل مورد ارزیابی قرار گرفته است.

شناخت و اولویت دادن به عوامل مؤثر در ارتقاء «حس معنویت» مخاطب در معماری مساجد، طراحان مساجد امروزی را به سمت ارزش‌هایی هدایت می‌کند که نیازها و خواسته‌های افراد استفاده‌کننده از مساجد را برطرف سازند. این پژوهش این قابلیت را داراست که با بررسی و سنجش عوامل مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» در کالبد مساجد سنتی؛ راه‌کارهایی را در جهت ارتقاء این حس برای کاربران از فضای مساجد به ویژه مساجد امروزی ارائه نماید. این پژوهش سعی بر این دارد که عوامل مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» را به عنوان یکی از عوامل مؤثر در کیفیت کالبدی معماری مساجد ارزشمند گذشته شناسایی و گامی در جهت بهبود شرایط معماری مساجد امروز بردارد. پژوهش حاضر بر این فرضیه اصلی استوار است که کیفیت طراحی کالبدی (عملکردی)، ادراکی (حسی) می‌تواند به میزان زیادی بر ارتقاء «حس معنویت» در معماری مساجد مؤثر باشد؛ همچنین زیرفرضیات فرعی پژوهش به تفکیک مطرح شده است: **فرضیه اول:** به نظر می‌رسد بین عوامل کالبدی مانند (فرم، هندسه، نقوش، مصالح) و عوامل حسی (رنگ، نور، صدا) و عوامل اجتماعی؛ با میزان ارتقاء حس معنویت کاربران رابطه معنادار وجود داشته باشد. **فرضیه دوم:** به نظر می‌رسد تفاوت آشکاری میان کاربران بر حسب نوع جنسیت، سن در ادراک «حس معنویت» وجود داشته باشد.

سوالات پژوهش:

- مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء و درک «حس معنویت» در معماری داخلی مساجد کدامند؟
- تأثیرگذارترین شاخصه مؤثر در ارتقاء کیفیت «حس معنویت» در معماری مساجد کدام است؟

1-1- پیشینه پژوهش

با بررسی پیشینه تحقیق می‌توان به تعداد زیادی نشریه درباره معنویت دست پیدا کرد، از جمله مجله روان‌شناسی مدیریتی (1999) و نیز مقالات و کتبی که درباره اصطلاح «معنویت» منتشر شده‌اند (Berry, 2003). در سال‌های اخیر، علاقه فزاینده‌ای در میان پژوهشگران معنویت به عنوان عامل علی و معلولی، تبیینی و تفسیری در حوزه‌های علمی و دانشگاهی به چشم می‌خورد (محتشمی، 1392، 114). برای نمونه،

و تشخیص اینکه چه چیزی درست است، تشویق می‌کند.

معنویت در لغت لاتین (Spirituality) به معنای تنفس است و به تنفس زندگی اشاره دارد. به این معنا که با معنویت، می‌توان قلب خود را گشود و ظرفیت تجربه عظمت، تقدس و سپاسگزاری را در خود پرورش داد، اندوه زندگی را حس کرد، شور و شوق وجود را شناخت و خود را تسلیم حقیقتی نمود که والاتر از انسان است (Elkins, 1999: 44-48).

مذهب و معنویت دو مفهوم کلیدی در روان‌شناسی مذهب به شمار می‌رود و پژوهش‌های وسیعی طرح‌ریزی شده تا به بررسی و تبیین مفهومی و عملیاتی این دو سازه بپردازند برای مثال: (Tiliopoulos, 2007) (Dezutter, 2006) (French, 2008) در این پژوهش‌ها، بین مذهب و معنویت از نظر مفهومی تمایز قائل شده‌اند (علیلو و همکاران، 1390، 24). به عقیده آن‌ها، مذهب یک سیستم سازمان‌یافته از باورها، رفتارها، آیین‌ها³ و نمادهاست که ایجاد شده‌اند، تا باعث نزدیکی هرچه بیشتر به مقدسات⁴ یا قدرتهای برتر گردند (همان). این قدرت برتر⁵ یا مقدس، می‌تواند خدا، قدرت مافوق بشری⁶ و یا واقعیت غایی⁷ باشد؛ درحالی‌که معنویت نوعی جستجوی شخصی در جهت یافتن پاسخ‌هایی برای پرسش‌های اساسی زندگی است و پرسش‌هایی درباره زندگی و داشتن معنا در زندگی و نیز برقراری نوعی رابطه منطقی بین آن‌ها از یک سو و مقدسات یا قدرتهای برتر از سوی دیگر (همان). پیدمونت⁸ (1999) نیز در پی بررسی علمی مذهب و معنویت، اظهار داشت که اگرچه عملکردهای مذهبی و دیدگاه‌ها نسبت به «خدا» ممکن است در فرهنگ‌های مختلف، متفاوت باشد، اما نیاز به داشتن ارتباط با نیرویی فراتر از خود که بعضی وقت‌ها معنویت نامیده می‌شود، از سال‌های بسیار دور، انسان‌ها را به حرکت و تکاپو واداشته است. در این دیدگاه، معنویت در چارچوب یک رویکرد انگیزشی یا ویژگی شخصیتی⁹ نگریسته می‌شود و اعتقاد بر این است که معنویت، کیفیتی است که از خود بدن نشأت می‌گیرد و ارگانیزم را به حرکت درمی‌آورد (Piedmont and Leach, 2002). معنویت برای انسان، قدمتی به‌درازای

پژوهش‌های مؤسسه مراقبت از سلامتی در سال 1997 بیش از 350 مورد مطالعه و پژوهش در این زمینه را ارائه کرده است (کانل، 1999). در روان‌شناسی انسانگرا معنویت همواره موضوع مهمی به شماره می‌رفته است (حیدری و همکاران، 1393). نویسندگان این حوزه، کتب بسیاری در باب این موضوع تألیف کرده‌اند (Schneider and other, 2001, 201).

با بررسی سوابق پژوهشی موضوع حس معنویت در معماری؛ اندیشمندانی چون نصر، بورکهارت، نقره‌کار؛ به بیان مفاهیم و ریشه‌های پنهان احساسات روحانی و معنوی در کالبد معماری از طریق بازخوانی رمزپردازی و حکمت‌های متعالی نهفته در معماری و ایرانی اسلامی به صورت کیفی پرداخته‌اند (نصر، 1375) (بورکهارت، 1365) (نقی زاده، 1385) (مددپور، 1377). همچنین در کلام شهید مطهری و امام خمینی (ره) و علامه طباطبایی در باب تعاریف واژه معنویت بحث به میان آمده است (مطهری، 1372) (طباطبایی، 1354). با بررسی عمیقتر مطلب در معماری مساجد؛ در پژوهش «بررسی نقش نور روز در ایجاد فضای معنوی در مساجد معاصر» به شناخت مؤلفه نور و تأثیر آن بر فضای معماری پرداخته شده است (هومانی راد و طاهباز، 1392)، همچنین مباحث انگاره‌های قدسی و رمزپردازی مقدس در اکثر پژوهش‌های مربوط به مساجد مطرح و به بیان کیفی رمز و راز و حقایق عناصر کار شده در معماری مساجد سنتی پرداخته شده است (بمانیان و همکاران، 1379، 1391) (طاهرطلوع دل و همکاران، 1395) (مهدی نژاد و همکاران، 1395).

1-2- ادبیات و مبانی نظری تحقیق

1-2-1- دین (مذهب) و معنویت

معنویت، تجارب به اوج رسیدن را شامل می‌شود نه مراحل آن را. اغلب اصطلاح معنویت، مفاهیم مذهبی را نیز در بر می‌گیرد. لازم به ذکر است که اغلب افراد معنوی، مذهبی هستند، اما افراد مذهبی کمتر معنوی هستند؛ زیرا مذهب مجموعه‌ای از احساسات سازمان یافته است و تمایل دارد افراد را به مجموعه باورهای بیرونی تشویق کند، درحالی‌که معنویت فرد را به باورها

تاریخ آفرینش دارد؛ زیرا «خداوند از همان آغاز خلقت بشر، او را مرکب از دو جنبه مادی و الهی آفرید و اصالت را به جنبه معنوی و روحانی داد.» (نراقی، 1386، 31) آنجا که می‌فرماید: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» (آیات 12-14 سوره مبارکه مومنون).

علامه طباطبایی ضمن اشاره به اینکه معنویت از فطرت انسان نشأت می‌گیرد، تعریفی از انسان معنوی را ارائه داده، می‌گوید: «فطرت، همان الگوی سعادت انسان و مسیر متافیزیکی و خطاناپذیر تکامل است که سعادت و خوشبختی انسان را دربر دارد.» (طباطبایی، 1389، 61) شهید مطهری معنویت را اساس و پایه رشد و تکامل انسان معرفی می‌نماید؛ آنجا که گفته است: «معنویت پایه تکامل است.» (مطهری، 1389، 258) انسان معنوی که یک فرد تکامل یافته است، بر محیط بیرونی و درونی خود تسلط نسبی دارد. فرد تکامل یافته یعنی وارسته از محکومیت محیط بیرونی و درونی و وابسته به عقیده و ایمان. (مطهری، 1381، 16)

آیت‌الله جوادی آملی از دیگر مفسران قرآن کریم، ضمن معرفی انسان معنوی می‌گوید: قرآن، انسان حقیقی را «حی متألّه» معرفی کرده است؛ یعنی انسانی که با مرگ تن پایان نمی‌پذیرد و خداخواهی او مسبوق به خداشناسی وی و ذوب او در جریان الوهیت است. لذا انسان معنوی کسی است که حیات الهی، خداخواهی فطری خویش را در مکتب الهی و تعلیم قرآنی به فعلیت رسانده، مراحل تکامل انسانی را تا مقام خلافت و

مظهریت اسماء حسنی الهی و تخلق به اخلاق الهی می‌پیماید. این انسانی که عالم به معارف الهی و قرآنی است، به مقام «بیان» رسیده و از وضعیت روشنی بهره‌مند است. می‌داند از کجا آمده و به کجا می‌رود و رابطه او با خودش جهان اطراف و روابطی که بین اجزای جهان برقرار نموده، مبرهن است. (جوادی آملی، 1389، 114 - 105) از منظر علامه طباطبایی، معنویت مربوط به آمدی، بعد مجرد انسان است که بخش اصیل و گسترده‌تر وجود او را تشکیل می‌دهد (کیانی و همکاران، 1394، 109). شهید مطهری با ابتنا بر دیدگاه قرآن؛ معنویت را شناخت خدا و ماورای طبیعت و ایمان به آن می‌داند و انسان را شایسته‌ترین آیت و دروازه برای پرداختن به معنویت و ایمان به غیب و ملکوت معرفی می‌کند. ایشان نگرستن در آفاق و انفس را شیوه‌هایی می‌داند که در قرآن کریم بر ایمان به غیب و ملکوت پیشنهاد می‌کند (مطهری، مجموعه آثار، ج 23، 461). در شکل شماره 1 مفهوم معنویت از دیدگاه اسلام جمع‌بندی شده است:

1-2-2- معنویت

معنویت¹⁰ به عنوان یکی از ابعاد انسانیت، شامل آگاهی و خودشناسی می‌شود. بیلوتا معتقد است معنویت، نیاز فراتر رفتن از خود در زندگی روزمره و یکپارچه شدن با کسی غیر از خود است، این آگاهی ممکن است منجر به تجربه‌ای شود که فراتر از خود است (Johnson, 1995). معنویت امری همگانی است و همانند هیجان، درجات و جلوه‌های مختلفی دارد؛ ممکن است هشیار یا ناهشیار، رشد یافته یا غیر رشد یافته، سالم یا بیمارگونه، ساده یا پیچیده و مفید یا خطرناک باشد. (Vaughan, 2002)

شکل 1- جمع‌بندی معنویت از دیدگاه حضرت امام (ره)، علامه طباطبایی (ره)، شهید مطهری (ره) و مقام معظم رهبری

(مدظله‌العالی).

Fig. 1-Summary of spirituality from the perspective of Imam Khomeini, Allamah Tabatabai, Shahid Motahhari, and Supreme Leader

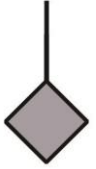
الهام‌بخش فرد به سمت و سوی فرجامی معین یا هدفی به سوی ورای فردیت است (خانباشی و ابطحی، 1388، 141). بنابراین در یک تعریف نسبتاً جامع‌تر و دقیق‌تر در سنخ معنویت فرادینی با رویکرد روان‌شناختی، معنویت را به عنوان: «تلاشی در جهت پرورش حساسیت نسبت به خویشتن، دیگران، موجودات غیر انسانی و خدا، یا کندوکاوی در جهت آنچه برای انسان شدن مورد نیاز است، و جستجویی برای رسیدن به انسانیت کامل دانسته اند» (Hinnells, 1995). معنویت عالیترین رابطه انسانی تا جستجویی یک معنای وجودی تا بعد متعالی انسان تا فطرت و رفتارهای شخصی که حس تعلق به یک بعد متعالی یا چیزی فراتر از خود را بیان می‌کند (دماری، 1388، 16). معنویت را به عنوان تلاشی در جهت حساسیت نسبت به خویشتن، دیگران، موجودات غیر انسانی و نیروی برتر، یا کاوشی در جهت آنچه برای انسان شدن مورد نیاز است می‌توان دانست (عابدی جعفری و رستگار، 1386، 105). از این رو معنویت از تجربه ارتباط معنادار با خود، دیگران، جهان و قدرت برتر که به صورت واکنشها، روایات و اعمال بیان می‌شود.

1-2-3- اماکن مذهبی و معماری معنوی

پیاده‌سازی مکتب معماری اسلامی و اجرای الگویی برای مکان عبادت در قرون متمادی، واجد ارزش و خواست معماران بوده است (کاظمی و کلانتری خلیل‌آباد، 1390). طرح‌ریزی معماری فضای مساجد که مبتنی الگوسازی پیامبر است؛ به منزله ورود به مکان عبادی و ارتباط با خداوند است که این امر مستلزم آشنایی معماران با ویژگی‌های فطری است که در طرح مایه و پی‌ریزی ساختار معماری مسجد مؤثر بوده است (همان). هنرمند معمار؛ اثر و هنر او نیز می‌بایست در مسیر تجلی نظام آفرینش به کشف و خلاقیت بپردازد (حکمت، 1384، 212). البته باید گفت که انسان ممکن است به کشف و خلاقیت بپردازد، ولی اثر نمی‌تواند به تنهایی دست به خلاقیت بزند. در واقع بازتاب اندیشه اوست که در اثر او تجلی می‌یابد. معماری بازتاب اندیشه، جهان‌بینی آدمی است و مضامین الهی و قدسی ملهم از بینش اوست. اگر ذهن انسان متذکر به ذکر و نام خدا و پیامبر باشد، بیان

تعریف معنویت همانند تعریف دین کار مشکلی است (فونتان، 1385). مازلو معنویت را از مهم‌ترین عناصر نگرش انسان گرایانه می‌داندست (مازلو، 1371، 226). معنویت در قلب اسلامی با توحید پیوند می‌خورد (King, 1999). همان طور که هیل¹¹ در کتاب زندگی معنوی درباره حساسیت تعریف معنویت بیان می‌دارد: «در حالی که از یک سو ناگزیریم از ابهام و انتزاع بسیار جلوگیری کنیم، از سوی دیگر باید مانع تعاریف سخت و شتاب‌زده شویم، چرا که تقریباً هیچ واژه‌ای در زبان انسانی ما در مورد واقعیت‌های معنوی مناسب و صحیح نیست» (Underhill, 1937). باومن¹²، بیان آندر هیل را از چشم‌انداز پسامدرن چنین بازگو می‌کند: «تعاریف اصلاحاتی همچون معنویت به همان اندازه که روشنگر است، پنهان کننده است» (Bavman, 1998). مایر¹³ برای معنویت می‌نویسد: «معنویت، جستجوی مداوم برای یافتن معنا و هدف زندگی است، درک عمیق و ژرفای ارزش زندگی، وسعت عالم، نیروهای طبیعی موجود و نظامات باورهای شخصی» (Myers, 1990). معنویت به عنوان انرژی، معنا و هدف و آگاهی در زندگی است (Cavanagh, 1999).

کلارک¹⁴ با رویکرد دینی چنین معنویت را عنوان می‌کند: «وقتی فردی پدیده‌ای ماوراءالطبیعی را احساس می‌کند، مهمترین ویژگی این کار او را می‌توان تجربه درونی شخصی دانست، به ویژه هنگامی که بخواهد این تجربه را با تلاش‌های فعالانه برای هماهنگ ساختن زندگی‌اش با ماوراءالطبیعه هویدا سازد» (Clark, 1958). معنویت به عنوان: «تلاشی در جهت پرورش حساسیت نسبت به خویشتن، دیگران، موجودات غیر انسانی و خدا (نیروی برتر)، یا کندوکاوی در جهت آنچه برای انسان مورد نیاز است و جستجویی برای رسیدن به انسانیت کامل» تعریف شده است (Hinnells John, 1995). معنویت می‌تواند به عنوان جستجوی نوعی تقدس و فرایندی تعریف شود که افراد از طریق آن به دنبال کشف و انتقال چیزی هستند که در زندگی‌شان مقدس است (از احترام برخوردار است) (Hill and Pargament, 2003). در تعریفی از مک نایت و کاوانا¹⁵ آمده است، معنویت، نیرویی روح‌بخش و انگیزاننده زندگی است، انرژی‌ای که

معماری او نیز می‌تواند خود وسیله‌ای برای ذکر باشد و انسان غفلت‌زده را متوجه مفاهیم برجسته سازد که او را در طی طریق زندگی دنیوی و اخروی دلیل و راهنما شوند (اولیا، 1376، 51). معماران مسلمان از آنجا که نیک می‌دانستند، مساجد خانه‌های خدا در روی زمین هستند، همه تلاش و کوشش خود را به کار بردند تا شایسته‌ترین فنون و هنرها را در مساجد به منصف ظهور برسانند (سلیمانی، 1378). معماری مساجد به عنوان مصداقی از تجلی اندیشه‌های قدسی در ساحتی نفسانی، به بهترین وجه در هنر و معماری مسلمانان تجلی پیدا کرده است. معماران اسلامی مذهب‌شان را به طور تحت‌اللفظی و به صورت نمادین روی ساختمان‌هایشان می‌نوشتند (دوباتن، 1388، 98).

نیوغ هندسی که با قدرت در هنر اسلامی جلوه می‌کند، مستقیماً از آن تفکری سرچشمه می‌گیرد که مخصوص اسلام است و اساطیری نیست، بلکه انتزاعی است و باید توجه کرد که هیچ تمثیل و رمزی در جهان مشهودات، برای بیان پیچیدگی درونی وحدت و انتقال از وحدت تقسیم و تکثیر ناپذیر به «وحدت در کثرت» و یا «کثرت در وحدت» بهتر از سلسله طرح‌های هندسی در یک دایره و یا کثیرالسطوح نیست (مکی نژاد، 1387، 79). معماری سنتی تصویری است از کیهان، یا انسان در بعد کیهانی او و این تعبیر به طور خاص در مسجد متجلی می‌شود (همان). سنت‌گرایان معنوی هنر را تجلی واقعیات آسمانی ماوراء عالم در کالبد، تعریف می‌کنند که این تجلی جز به زبان رمز و تمثیل ممکن نیست (حمزه نژاد و دشتی، 1395، 25). به اعتقاد برخی دانشمندان، از نمونه‌های تحقیق یافته هنری یا بیان حکمت است، مثل معماری مساجد و یا بیان مستقیم عرفان (اعوانی، 1375، 36).

1-2-4- حس معنویت در مساجد

معنویت پدیده‌ای است انسانی و جهان مشمول (حیدری و همکاران، 1393). معنویت در دسترس هر انسانی قرار دارد و محدود به یک دین، فرهنگ یا گروه نمی‌شود (همان). معنویت نیاز ذاتی انسان برای ارتباط با چیزی فراتر از ماست (King, 2007, 29). معنویت پیوند انسان

با خدا و عالم باطن است و اصالت را به معنا و متافیزیک دادن است (رودگر، 1387، 43). معنویت منعکس کننده وجود ارتباط با یک قدرت بالاتر است (رستگار و همکاران، 1391، 42). معنویت با ظرفیت افراد در پاسخ به امر مینوی (جهان روحانی) مرتبط است (حیدری و همکاران، 1393). معنویت در اشکال ظاهری بی‌شماری جلوه‌گر می‌شود؛ اما در این اشکال ظاهری، دلبستگی مشترکی به امر قدسی وجود دارد؛ همچنین معنویت در جان آدمی ریشه دارد و به واسطه تجربه امر قدسی پرورش می‌یابد و با احساس تأثیر عمیق، ابتهاج و خشیت قوت می‌یابد (همان). همه انسان‌ها بالقوه می‌توانند صاحب تجربه اوج باشند، ولی عده‌ای این توان را پرورش می‌دهند و در مقابل، بسیاری آن را نادیده می‌انگارند و در درون خود انکار و سرکوب می‌کنند (همان).

«معنویت از نظر این بزرگان عبارت از اعتقاد به عالم غیب و باطن هستی است که مفهوم مقوم آن بر اساس آیه «الذین یؤمنون بالغیب» شکل می‌گیرد. این تعریف، اعتقاد به خدا، فرشتگان، کتب آسمانی، معاد و مبداء و آنچه عامل اتصال بین مبداء و معاد است را در قالب وحی و نبوت در بر می‌گیرد. از منظر اندیشمندان اسلامی، اصالت از آن خداست و به تعبیر عرفانی کلمه «سیر من الحق الی الحق» است. از چنین منظری هر کس بتواند همه اعمال و رفتار خویش را در جهت خدا تعریف و ساماندهی کند، معنوی خواهد بود. بر اساس این گفتمان، هستی، غیب و شهادت و ظاهر و باطن دارد. به تعبیر دیگر عالم وجود، سطوح و لایه‌های مختلفی دارد که به زبان دینی به ظاهر و باطن موصوف است. ساختار وجودی انسان نیز به یک معنا مشتمل بر عالم الهی، عالم عقلی، عالم مثالی و عالم مادی است. معنویت در ارتباط با عوالم چهارگانه ساختار وجودی انسان نیز قابل تبیین است²²». مهم‌ترین شاخصه‌های مسجد از نظر استفاده‌کنندگان، نخست ویژگی‌های کالبدی و پس از آن فعالیت‌ها و معانی مسجد است (شاهرودی و همکاران، 1393، 41). از دیدگاه نصر: «هر شیء دارای صورت و محتوایی است که این صورت، آن را در بر دارد و منتقل می‌سازد. تا آنجا که به هنر قدسی مربوط است، این محتوا همیشه امر قدسی و یا حضوری قدسی است که وحی الهی آن را در صور

ایفا می‌نماید که باعث شیدایی انسان می‌گردد. در فرهنگ اسلامی گنبد دارای تجلی زنده‌ای از جهان شناسی اسلامی است؛ همچنین گنبد یک شکل از صورت زنده است؛ ایده‌ای است که در امکانات مادی تجلی می‌کند (بمانیان و محمدی، 1393، 10). مناره‌ها نیز با ارتفاع بلند خود که به سوی آسمان برافراشته شده، نظر را به سمت آسمان می‌کشاند (زمرشیدی، 1374). به نقل از پوپ: «وظیفه دائمی فن معماری، هم از نظر مادی و هم از دید سمبلیک، ایجاد ارتباط میان جهان مادی و عالم معنی بود، تا با برافراشتن بناهای بلند میان دو جهان پلی برپا سازد» (فرشیدنیک و همکاران، 1388). به نظر بلندی به مفهوم ارتفاع در درجه پایینتری قرار دارد. آیات قرآن کریم درجه و بلندی را این‌گونه معرفی نموده است. «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيَدْعَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْأَعْدُوِّ وَالْأَصَالِ»²¹ (آیه 36 سوره مبارکه نور)؛ (بن چراغ پرفروغ) در خانه‌هایی قرار دارد که خداوند اذن فرموده دیوارهای آن را بالا برند (تا از دست‌برد شیاطین و هوس‌بازان در امان باشد)؛ خانه‌هایی که نام خدا در آن‌ها برده می‌شود و صبح و شام در آن‌ها تسبیح او می‌گویند (آیت‌الله مکارم شیرازی)؛ تفسیر: تا به اینجا ویژگی‌ها و مشخصات این نور الهی، نور هدایت و ایمان را در لابه‌لای تشبیه به یک چراغ پرفروغ مشاهده کردیم، اکنون باید دید این چراغ پرفروغ در کجاست؟ و محل آن چگونه است؟ (تفسیر نمونه).

1-3-1-2- هندسه

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» (سوره مبارکه طلاق، آیه 3) بی‌تردید خداوند برای هر چیزی اندازه‌ای قرار داده است. هندسه در علوم اسلامی، پیوند تنگاتنگی با مفهوم «قدر» در قرآن دارد (کاظمی و کلانتری خلیل‌آباد، 1390). مهندسی در ساحت هنر اسلامی بازآفریننده صور عالم مثال در دو بعد تجربیدی و مادی است (همان). نظم هندسی می‌تواند به عنوان عاملی وحدت‌بخش، وحدت را در عین کثرت نمودار کند (همان، 397 و 398). توانایی و بهره‌گیری از الگوی هندسی، انگاره‌ای را در ادراک انسان فراهم می‌سازد تا پیوند وجوه مادی و معنوی را محقق سازد؛ چرا که «نیمی از انسان، آسمانی و نیمی دیگر زمینی، نیمی دیگر ملکوتی است و نیمی خاکی و همیشه این

خاص جای داده است؛ وحی‌ای که برخی رمزها، صور و تصاویر را تقدس می‌بخشد تا بتوانند حاملان این حضور قدسی باشند و آن‌ها را به محمل‌هایی برای طی طریق در مسیر صیروت²⁰ تبدیل می‌کند. گذشته از این، به برکت آن صور قدسی است که آدمی قادر است، از درون تعالی پیدا کند و یه ساحت دورنی وجود خویش راه یابد و به موجب آن فرایند به بصیرتی نسبت به ساحت درونی همه صور نایل شود» (نصر، 505-506). از منظر جهان‌بینی قدسی، در هر چیزی معنایی نهان و مستتر است و مکمل هر صورت خارجی، واقعیتی است که ذات نهانی و دورنی آن را شکل می‌دهد و جنبه‌ای کیفی است (اردلان و بختیار، 1380). مسجد از آن خداست و به مثابه نمادی آشکار از رحمت الهی‌اش و زبانی نمادین از انگاره‌های معنوی و مذهبی، مطرح است (بمانیان و همکاران، 1389). تجلی طبیعت رازگونه، حقایق و نشانه‌های خداوندی و انگاره‌های قدسی در مساجد، در وجوه نمادین عناصر کالبدی خوب مانند گنبد، شبستان، صحن و محراب و منار متبلور شده است (همان).

1-3-1-3- عوامل مؤثر بر ارتقاء حس معنویت

1-3-1-1- مؤلفه‌های کالبدی در ارتقاء حس معنویت

معماری ایران که یکی از غنی‌ترین نمونه‌های معماری بومی با دستاوردهای فرمی و نیارشی قابل‌ذکر در جهان است، در گذر از دوران اسلامی به یکی از نمونه‌های موفق معماری مفهومی، معناگرا و عرفانی بدل شده و در عین حال تأثیر کالبد و فرم معماری به عنوان ظرف مکانی که معلولی از فرهنگ جامعه است در بازنمایی این مفاهیم و معانی تأثیر بسزایی دارد (نظیف، 1392، 68 - 57).

1-3-1-1-1- فرم

در فضای معماری زمانی حس معنویت در یک فضا شکل می‌گیرد که فضا جلوه‌ای از زیبایی‌های الهی و نمونه بارزی از تلفیق و ارتباط بارهای عمیق معنایی با فرم‌های نمادین باشد. عناصر به کار رفته در معماری مساجد؛ مانند گنبد، گلدسته، ستون‌ها و جهت‌گیری بنا و... هر کدام پیامی به مخاطب القا می‌کند و علاوه بر کارکرد سازه‌ای، در کیفیت روحانی و معنوی فضا نقش مؤثری را

تضاد در کار است و انسان در نوسان است» (مطهری، 1369، 107).

1-3-1-3- نقوش و تزیینات

نماد یا سمبل، ابزاری برای بیان در جنبه‌های معنا بخشی به حقیقت است و در فرهنگ دهخدا، ظاهر کننده و نماینده آمده است؛ همچنین، چیزی که به عنوان یا برای نمایش چیزی دیگر مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ یا موضوعی مادی که موضوعی غیر مادی را بنمایاند و مفهومی که معنایی ماوراءالطبیعه و معنوی را القا کند (نقی زاده، 1379، 21). تزیینات؛ بیان احساس قدسی و فزاینده معنی است که ریشه در اعماق فرهنگ ایرانی و اسلامی دارد (فرشیدنیک و همکاران، 1388، 25-9).

از ویژگی‌های مهم معماری اسلامی، تزیینات آن است؛ اما نقوش تزیینی به کار گرفته شده در معماری اسلامی بیشتر حالت انتزاعی به خود گرفته است؛ به بیان دیگر به صورت رمزپردازی با مخاطبین به صحبت می‌نشینند (مهدی نژاد و همکاران، 1396، 40). نشانه‌ها و نمادها و به ویژه بافت و تزیینات؛ نقش بسیار مهمی در غنی‌سازی روح معنوی مساجد دارند (فلاح، 1384، 41). همچنین تجلی اصل وحدت در کثرت و کثرت در وحدت به صورت عاملی در تزیینات اسلامی نمودار شده است (بمانیان و محمدی، 1393، 8) که خود علاوه بر زیبایی و نقش استحکامی بنا؛ جلوه‌گاه بزرگ‌ترین تفکر فلسفی - الهی است که در نوع خود بی‌نظیر است (همان).

1-3-1-4- مصالح

ویژگی‌های ذاتی مواد و مصالح و نیز شیوه به‌کارگیری آن‌ها، نقش تعیین‌کننده‌ای در تعریف فرم و فضای معماری دارند، چنان که می‌توان گفت: در شکل‌گیری مکان، فرم‌ها به وسیله مواد و مصالح نقش خود را ایفا می‌کنند. عوامل زیادی در حس فضا تأثیرگذار هستند، از جمله: شکل، سطح، رنگ و ماده که هر یک به طریقی و با کیفیات متفاوت بر حس فضا تأثیر می‌گذارند (فرزانه، 1393). ماده و مصالح از دیرباز تاکنون در نظریات و بینش دانشمندان و نظریه‌پردازان تأثیرگذار بوده و برای شاعران و عرفا منبع الهام بوده است و هر یک به طریقی و از دیدگاه خود ماده را تعریف کرده‌اند. اکثر قریب به

اتفاق اندیشمندان معتقد به روح ماده (حس مصالح) است و آن را در اشعار و مکتوبات خود بیان کرده‌اند و به تبیین ماده و روح ماده (حس مصالح) پرداخته‌اند و هر یک به ابعاد مختلفی از ماده اشاره کرده‌اند (همان). همان‌گونه که خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ» (آیه 25 سوره مارکه حدید) همانا ما پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنان کتاب و ترازو (تشخیص حق از باطل) نازل کردیم تا مردم به عدالت بر خیزند و آهن را که در آن برای مردم قوت و نیرویی سخت و سودهایی است، فرود آوریم و تا خدا مشخص بدارد چه کسانی او و پیامبرانش را در غیاب پیامبران یاری می‌دهند؛ یقیناً خدا نیرومند و توانای شکست‌ناپذیر است. (ترجمه استاد انصاریان).

1-4-1- مؤلفه‌های حسی در ارتقاء حس معنویت

1-4-1-1- رنگ

«معمار مسلمان هر چند معنای بصری رنگ را پیش چشم دارد، اما مفاهیم دیگری را در پس رنگ و رنگ-گذاری می‌جوید. معمار مسلمان وحدت کامل فضا را با رنگ‌های مکمل که در کنار هم قرار می‌دهد، پدید می‌آورد و این نوع کارکردن با رنگ را از جهان بینی خود می‌گیرد» (عرفان، 1376، 279).

آخرین مطالعات و تحقیقات عصب‌شناسی نشان می‌دهد که طیف رنگ‌ها، مستقیماً بر سیستم‌های بیولوژیکی انسان و سلامت وی تأثیر می‌گذارد (Edelstein, 2008, 63-132). رنگ‌ها در طی قرن‌ها به نمادهایی از احساسات درونی و حالات شخصیتی و اجتماعی تبدیل شده‌اند (Shamgholi, 2011, 211).

1-4-1-2- نور

هنرمند مسلمان در انتقال ماده به روح باید از نوسان و ارتعاش نور بهره بگیرد (گروبه، 1379، 173). «نور در معماری نقشی دوگانه ایفا می‌کند، هم امکان مشاهده و رویت می‌دهد و هم خود به مثابه رکن سوم، غمزه‌های هندسه و رنگ را به کمال می‌رساند. بدین وسیله

وجد و سماع نام دارد و نوعی وجد و حال معنوی در انسان به وجود می‌آورد (همان، 99).

1-5- تأثیر جنسیت در میزان درک حس معنویت

جنسیت یک واقعیت جسمی و زیست‌شناختی بوده و جنسیت یک مفهوم اجتماعی است که در ساختار اجتماعی شامل مفاهیم زنانگی و مردانگی در فرآیند اجتماعی شدن افراد است (Cuthbert, 2008, 128). بسیاری از کسانی که ابعاد رشد انسانی را بررسی کرده‌اند، با صراحت یا تلویحا بیان می‌کنند که مردان و زنان متفاوت هستند (آقا بابایی و فراهانی، 1388، 147). جینا لمبروزر معتقد است: سیر توجه به امور خاص در مردان از اهداف جزئی آغاز می‌شود و در پایان با چیدن موارد دیده شده در کنار هم تصویری کلی از آن‌ها شکل می‌گیرد؛ ولی زنان در ابتدا تصویری کلی از سوژه و مسائل اطراف آن پیدا می‌کنند و سپس به سوژه مورد نظر جذب می‌شوند که هر دو به مقصد خواهند رسید ولی راه آن‌ها متفاوت است (لمبروزو، 1369، 29 و 30). در مطالعاتی که لاند و همکاران (2001) به بررسی اثر اعمال مذهبی بر انواع پرخاشگری روی مردان و زنان انجام دادند، به این نتیجه رسیدند که شرکت در مراسم مذهبی به طور قابل توجهی انواع رفتارهای پرخاشگرانه را در هر دو گروه مردان و زنان کاهش می‌دهد؛ این کاهش پرخاشگری در زنان بیشتر مشاهده شده است (شاهرودی و همکاران، 1393). آلپورت می‌گوید: علایق دینی و زیبایی طلبی در زنان بیشتر است (معین الاسلام و طیبی، 1381، 44).

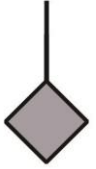
2- روش تحقیق

ادبیات روان‌شناسی بر این باور است که معنویت را می‌توان سنجید، اما از دشواری‌های آن نیز نباید غفلت کرد (Sherman, 2001, 132-63). چرا که معنویت چه در روش‌ها و چه در اهداف، آکنده از ارزش‌هاست و مطالعه و پژوهش درباره معنویت، مطالعه نظری و نگرش افراد درباره معنویت است، نه خود معنویت (فرهنگی و همکاران، 1385، 15)؛ بنابراین انتخاب و تدوین نمودار مدل پژوهشی و روش‌شناسی علمی مناسب ضروری است

مشارکتی عظیم در شهر پایداری می‌یابد» (ندیمی، 1385، 98). «نور الهی و شکوه خداوند از یکدیگر جدا نیستند و نور اغلب به عنوان تفسیر قابل درکی از شکوه خداوند در معماری مساجد به تصویر کشیده می‌شود» (Dornyei, 2011, 38). مکان مذهبی بایستی مکانی باشد، دارای نورانیت تا ارتباط معنوی بهتری را برای نیایشگران حاصل آورد (محسنی مقدم، 1395، 35). فضاهای معماری مساجد با استفاده هنرمندانه از نور با یکدیگر ترکیب شده به وحدت می‌رسند (بلخاری قهی، 1388، 387 - 344) در واقع نور به فضای معماری قداست بخشیده و حس معنویت در این فضا را تجلی می‌دهد. ورود نور در دل فضا برای مخاطب و نمازگزار مسجد تداعیگر این است که گویی تار و پود فضا را از جنس نور سرشته‌اند و نمازگزار در یک روشنایی روح‌افزا و جان‌بخش قرار می‌گیرد در حقیقت خود را در مکان مینوی می‌بیند (پورعبداله، 1389، 221). فضاهای عمیق و تاریک مساجد اسلامی که با عنصر نور مزین شده‌اند، به خوبی قادر به انتقال یک حس روحانی و معنوی هستند (رضوی، 1380).

1-4-3- صدا

در مغز انسان مرکزی برای دریافت صدا وجود دارد که درست در پشت پیشانی قرار دارد و از آنجا که این همان نقطه‌ای است که وظیفه احساسات انسان را نیز بر عهده دارد. به همین دلیل بین موسیقی، کنترل و ابراز احساسات رابطه مستقیمی وجود دارد (انجمن درمانگران ایران¹⁶). برخی از حکیمان گفته‌اند که صدای موسیقی، به خاطر نواهای موزون و متناسب و معتدل آن است که با روح انسان پیوندی فطری دارد (مطهری الهامی، 1382، 82). افلاطون نیز تأثیر موسیقی و صدای موزون را در انسان از آن جهت می‌دانست که آن‌ها یادگارها و خاطره‌های خوش نغمه‌های آسمانی برای انسان است که وی در عالم آلسُت (دَرّ) و جهان پیش از تولد می‌شنیده و به آن مأنوس بوده است. همچنین برخی از صداهای ملکوتی و دینی گویی خاطراتی از سفر روحانی در جهان دیگر را برای انسان به ارمان می‌آورد. این نوع صداها به نظر عرفا یکی از مراحل سیر و سلوک عرفانی است که

که این موارد در پژوهش انجام شده است: در بخش اول این پژوهش؛ به روش مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه معنویت و عوامل مؤثر بر آن صورت گرفته؛ همچنین در بخش دوم به روش تحقیق پیمایشی و ابزار پرسشنامه با طیف نگرش سنج لیکرت (پنج گزینه‌ای)؛ به جمع‌آوری داده‌های از جامعه آماری بهره گرفته شده است، از این رو این پژوهش در حوزه ادبیات نظری و تحقیق تجربی، همچنین در حوزه میدانی، پیمایشی و از نظر هدف کاربردی است. عوامل استخراج شده از ادبیات موضوعی به روش جدول هدف- محتوا تدوین و پس از تدوین پرسشنامه و سنجش پایایی و روایی آن از طریق خبرگان و آزمون کرونباخ؛ پرسشنامه اصلاح و در اختیار جامعه هدف این پژوهش قرار گرفت. آنالیز داده‌های جمع‌آوری شده در نرم‌افزار SPSS²¹ و با بهره‌گیری از آزمون‌های: همبستگی، کروسکال والیس، یومن ویتنی، مورد بررسی قرار گرفت و در انتهای پژوهش نتایج به صورت جداول و نمودار ارائه گردیده است.

2-1- جامعه آماری و حجم نمونه و ابزار تحقیق و تحلیل محتوا

واحد تجزیه و تحلیل و جامعه آماری این پژوهش متخصصین معماری دانشگاه‌های تهران است که به دلیل حجم گسترده جامعه آماری و طبقات آن از روش نمونه‌گیری طبقه‌بندی تصادفی بهره گرفته شده است. از 175 نفر نمونه انتخاب شده 150 نفر از دانشجویان تحصیلات تکمیلی و 25 نفر از مدرسین دانشگاه‌های تهران بودند. جهت تدوین پرسشنامه از پرسشنامه‌های مهمی که در زمینه سنجش معنویت مطرح بودند (Sherman, 2001, 132-63) بهره‌گیری شد و پس از آن با مراجعه به متخصصین؛ پایایی مورد بررسی قرار گرفت و از آلفای کرونباخ (جدول 1)، جهت سنجش روایی پژوهش، بهره گرفته شده است.

برای سنجش روایی سوالات پرسشنامه جدولی تحت عنوان اولویت‌بندی مؤلفه‌ها و زیرشاخصه‌های آن به همراه سوالات در اختیار پنج متخصص قرار گرفت.

جدول 1- نتایج آلفای کرونباخ در پرسشنامه پژوهش

Tab. 1-Cronbach's Alpha results in the research questionnaire

متغیرها	فرم	هندسه	نقوش	مصالح	رنگ	نور	صدا	کل پرسشنامه
میزان آلفا کرونباخ	0.86	0.78	0.81	0.71	0.86	0.89	0.77	0.81

جدول 2- جدول تحلیل محتوا پژوهش

Tab. 2-Table of analytical content analysis

هدف	محتوا
عوامل مؤثر بر ارتقاء حس معنویت در معماری داخلی مساجد	مؤلفه فرم
	مؤلفه سازمان‌دهی
	مؤلفه نقوش و تزیینات
عوامل کالبدی	تزیینات: (کاشی‌کاری، گچ بری، آینه‌کاری، آجرکاری، منبت‌کاری) نقوش: (اسلیمی، معقلی، شمسه، مربع، لوزی، دایره، چندضلعی، بازوبندی)
	مؤلفه مصالح
عوامل حسی	تأثیر روان‌شناسی مواد بدون در نظر گرفتن هندسه و تزیینات
	مؤلفه رنگ
عوامل حسی	آبی، سبز، فیروزه‌ای، سفید (رنگ‌های انتخابی بر اساس پژوهش‌های انجام شده توسط نگارندگان و انتخاب بالاترین امتیاز در بین رنگ‌ها)
	مؤلفه نور
عوامل حسی	نور طبیعی، نور مصنوعی
	مؤلفه صدا
عوامل اجتماعی	آب، مراسم‌های مذهبی (تلاوت قرآن، دعا) (بر اساس آزمایش‌ها و شبه سازی‌های انجام شده نگارندگان در پژوهش‌های پیشین)
	مؤلفه اجتماعی
	شاخص سن و جنسیت

2-3- بررسی آزمون‌ها

فرضیه اول: به نظر می‌رسد عوامل کالبدی و عوامل حسی می‌توانند بر میزان ارتقاء «حس معنویت» افراد در معماری مساجد مؤثر باشد.

با توجه به (جدول 4)؛ و با بهره‌گیری از آزمون رگرسیون چندگانه برای بررسی رابطه میان متغیرهای وابسته و مستقل پژوهش، نشان می‌دهد که رابطه معناداری میان سه عامل کالبدی و حسی و اجتماعی در ارتقاء «حس معنویت» است؛ همچنین با توجه به نتیجه استاندارد شده در جدول نشان می‌دهد که مؤلفه حسی بیشترین تأثیر و نقش را در ارتقاء و ایجاد «حس معنویت» داراست.

جدول 4-سنجش عوامل مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» با بهره‌گیری از آزمون رگرسیون.

Tab.4-Measuring the effecting the promotion of "sense of spirituality" using regression test

مؤلفه‌ها	مؤلفه حسی	مؤلفه کالبدی	مؤلفه اجتماعی
مقدار β	0.591	0.367	0.202
نتایج sig	Sig=0.000	Sig=0.000	Sig=0.000

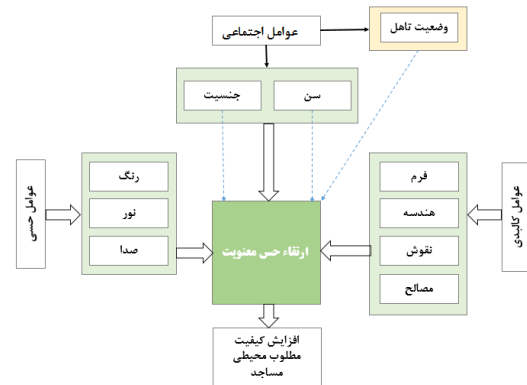
فرضیه فرعی اول: به نظر می‌رسد میان مؤلفه‌های: فرم، هندسه، نقوش، مصالح، رنگ، نور، صدا با میزان ارتقاء «حس معنویت» افراد در معماری مساجد رابطه معنادار وجود دارد.

با توجه به (جدول 7)؛ و با بهره‌گیری از آزمون همبستگی اسپیرمن برای بررسی رابطه میان متغیرهای وابسته و مستقل پژوهش، نشان می‌دهد که رابطه معناداری میان هر مؤلفه‌های (فرم، هندسه، نقوش و تزیینات، مصالح، رنگ، نور، صدا) بدون در نظر گرفتن دیگر مؤلفه‌ها؛ با میزان ارتقاء «حس معنویت» افراد وجود دارد؛ همچنین با توجه به نتیجه استاندارد شده در (جدول 5) نشان می‌دهد که مؤلفه‌ی رنگ بیشترین تأثیر و مؤلفه مصالح کمترین تأثیر را در ارتقاء و ایجاد «حس معنویت» برای افراد داراست.

با توجه به آزمون داده‌ها در (جدول 6)، مؤلفه رنگ با عدد $(r=0.873)$ بالاترین تأثیر هم جهت و مؤلفه مصالح با عدد $(r=0.624)$ پایینترین تأثیر را بر میزان ارتقاء «حس معنویت» بر افراد دارد؛ همچنین بعضی از مؤلفه‌ها

2-2- مدل مفهومی پژوهش

با توجه به مطالب ذکر شده در ادبیات پژوهشی مقاله؛ مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ارتقاء «حس معنویت» شناسایی و به صورت مدل مفهومی (شکل 2) بعد از تأیید متخصصین؛ جهت انجام آزمون و سنجش ارائه شده است:

شکل 2-مدل مفهومی پژوهش از مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ارتقاء «حس معنویت» با توجه به ادبیات موضوعی و نظر متخصصین.

Fig. 2-The conceptual model of the study from the factors affecting the promoting of "sense of spirituality" according to the literature and the experts' opinion

3-نتایج و بحث

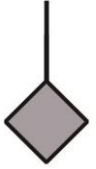
3-1- سنجش شاخص‌های پراکندگی در میزان حس معنویت

با توجه به نتایج پژوهش از میزان ارتقاء «حس معنویت» با توجه به هفت عامل ذکر شده در بدنه پژوهش به تفکیک جنسیت؛ در جدول 3 ارائه شده است. با توجه به شاخص‌های پراکندگی میانگین، انحراف معیار و مد که مورد بررسی قرار گرفته است؛ میانگین از نظر پرسش شوندگان مردان و زنان بیشتر از میانه (3) و زنان بیشتر از مردان بوده است.

جدول 3-سنجش شاخص‌های پراکندگی حس معنویت.

Tab. 3-Measurement of spirituality dispersion indices

شاخص‌های پراکندگی	میانگین	مد	انحراف معیار
مردان	3.96	3.44	0.40
زنان	3.96	4.02	0.33

با توجه به آزمون داده‌ها در (جداول 7) و در نظر گرفتن نتایج همبستگی اسپیرمن میان مؤلفه‌ها مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» با عدد (sig<0.05) معنادار است.

با هم رابطه مثبت و معناداری دارند که از میان آن‌ها؛ مؤلفه نقوش و تزیینات با عدد (r=0.417) بالاترین تأثیر هم جهت را بر هم دارد.

جدول 5-سنجش مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» با بهره‌گیری از آزمون رگرسیون.

Tab.5- Measuring the factors effecting the promotion of "sense of spirituality" using regression test

مؤلفه‌ها	فرم	هندسه	نقوش	مصالح	رنگ	نور	صدا
نتایج	0.213	0.141	0.199	0.133	0.357	0.222	0.202
مقدار β							
sig	Sig=0.000	Sig=0.000	Sig=0.000	Sig=0.000	Sig=0.000	Sig=0.000	Sig=0.000

جدول 6-نتیجه معناداری بین مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» با بهره‌گیری از آزمون رگرسیون بدون در نظر گرفتن عوامل دیگر.

Tab.6-Significance result between the factors effecting the promotion of "sense of spirituality" using regression test regardless of other factors

ارتقاء حس معنویت	عوامل جنسیت	فرم	هندسه	نقوش	مصالح	رنگ	نور	صدا
نتایج	زنان	0.672	0.748	0.802	0.676	0.884	0.722	0.783
	مردان	0.751	0.596	0.626	0.568	0.863	0.625	0.671
	مجموع	0.710	0.682	0.726	0.624	0.873	0.676	0.727

جدول 7-رابطه بین عوامل مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» به بهره‌گیری از آزمون همبستگی اسپیرمن.

Tab.7-The relationship between the factors effecting promotion of "sense of spirituality" using spearman's correlation test

متغیرها	1	2	3	4	5	6	6
عوامل مؤثر	r						
	sig*						
1 نقوش و تزیینات	0.417	0.226	0.135	0.182	-0.025	0.054	0.054
	Sig=0.000	Sig=0.003	Sig=0.078	Sig=0.017	Sig=0.744	Sig=0.483	Sig=0.483
2 مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت»		0.250	0.043	0.054	-0.003	0.043	0.043
		Sig=0.001	Sig=0.578	Sig=0.483	Sig=0.971	Sig=0.578	Sig=0.578
3 فرم			-0.027	-0.027	0.175	0.289	0.289
			Sig=0.721	Sig=0.721	Sig=0.022	Sig=0.000	Sig=0.000
4 رنگ			0.165	0.376	0.056	0.056	0.056
			Sig=0.019	Sig=0.000	Sig=0.467	Sig=0.467	Sig=0.467
5 مصالح			0.376	-0.003	-0.003	-0.003	-0.003
			Sig=0.000	Sig=0.971	Sig=0.971	Sig=0.971	Sig=0.971
6 نور			-0.002	-0.002	-0.002	-0.002	-0.002
			Sig=0.951	Sig=0.951	Sig=0.951	Sig=0.951	Sig=0.951
7 صدا							

در (جدول 8 و 9) متغیر جنسیت و وضعیت تأهل جهت آزمون در نظر گرفته می‌شود؛ بر اساس نتایج حاصله از آزمون (جدول 8) و مقدار عددی (sig 0.002) تفاوت معناداری میان زنان و مردان وجود داشته و زنان زودتر از مردان «حس معنویت» را ادراک می‌کنند.

بر اساس نتایج حاصله از آزمون (جدول 9) و مقدار عددی (sig 0.557) تفاوت معناداری میان وضعیت تأهل در ادراک «حس معنویت» وجود نداشته است.

در ادامه جهت آزمون متغیر سن و تأثیر آن در ادراک «حس معنویت» به جهت نرمال نبودن نمونه‌ها از آزمون کروسکال-والیس (آزمون H) بهره گرفته می‌شود. بدین صورت که اگر sig از 0.05 کمتر باشد، فرض صفر رد می‌شود یعنی تفاوت معناداری بین عوامل در نظر گرفته شده در بین دو گروه وجود ندارد. در (جدول 10) متغیر جهت آزمون در نظر گرفته می‌شود

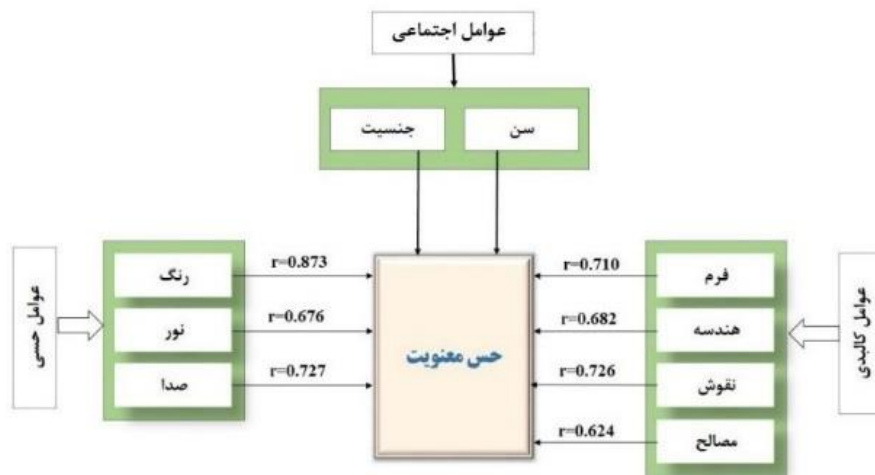
بر اساس نتایج حاصله از آزمون H (جدول 10) و مقدار عددی (sig 0.003) فرضیه صفر رد شده و بین افراد با سنین مختلف تفاوت معناداری در ادراک «حس معنویت» وجود دارد. بر ای اساس افراد با میانگین سنی بالاتر، زودتر به «حس معنویت» دست می‌یابند.

از این رو میان مؤلفه نقوش و تزیینات با مؤلفه‌های: هندسه، فرم، رنگ، مصالح)، (میان مؤلفه هندسه و مؤلفه فرم)، (میان مؤلفه فرم با مؤلفه‌های صدا و نور)، (میان مؤلفه رنگ و مؤلفه‌های: مصالح و نور)، (میان مؤلفه مصالح و مؤلفه نور) رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. بر این اساس با افزایش یافتن کیفیات این عوامل، دیگر عوامل افزایش خواهد یافت و بالعکس. میان دیگر مؤلفه‌ها رابطه معنادار به دست نیامده است.

در (شکل 3) نتایج آزمون همبستگی اسپیرمن میان میزان ارتقاء «حس معنویت» با هر یک از مؤلفه بدون در نظر گرفتن دیگر مؤلفه‌ها به صورت نمودار ارائه شده است:

فرضیه دوم: به نظر می‌رسد تفاوت آشکاری در میان افراد بر اساس سن، جنسیت در میزان ادراک «حس معنویت» وجود داشته باشد.

بر اساس فرضیه مطرح شده در این بخش از به جهت نرمال بودن نمونه‌ها؛ از آزمون یومن ویتنی استفاده می‌شود؛ بدین صورت که اگر sig از 0.05 کمتر باشد، فرض صفر رد می‌شود، یعنی تفاوت معناداری بین عوامل در نظر گرفته شده در بین دو گروه وجود ندارد.

شکل 3- نتیجه معناداری بین مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» بدون در نظر گرفتن عوامل دیگر.

Figure 3-Significance result between the factors effecting the promotion of the "sense of spirituality" regardless of other factors

جدول 8- آزمون متغیر جنسیت با بهره‌گیری از آزمون یومن ویتنی.

Tab. 8-Testing gender using Mann-Whitney U test

sig	مقدار آزمون ون ویتنی	z	میانگین	نمونه	جنسیت	ادراک «حس معنویت»
0.002	2693.000	-3.078	77.15	102	مردان	
			103.10	73	زنان	

جدول 9- آزمون متغیر وضعیت تأهل با بهره‌گیری از آزمون یومن ویتنی.

Tab. 9-Testing marital status using Mann-Whitney U test

sig	مقدار آزمون ون ویتنی	z	میانگین	نمونه	وضعیت تأهل	ادراک «حس معنویت»
0.557	3617.000	-0.586	84.89	92	مجرد	
			91.39	83	متاهل	

جدول 10- آزمون متغیر سن با بهره‌گیری از آزمون H.

Tab. 10-Testing age test H test

sig	مقدار آزمون H	درجه آزادی	میانگین	نمونه	میزان سن	ادراک «حس معنویت»
0.003	4	16.282	68.15	50	20-25	
			104.60	20	25-30	
			88.38	49	30-35	
			88.76	33	35-40	
			114.83	23	بالتر از 45	

4 - نتیجه‌گیری

در این پژوهش با عنوان حس معنویت نام‌برده شده، ایجاد نماید. همچنین قابل‌ذکر است مؤلفه رنگ با عدد ($r=0.873$) بالاترین تأثیر هم جهت و مؤلفه مصالح با عدد ($r=0.624$) پایین‌ترین تأثیر را بر میزان ارتقاء «حس معنویت» بر افراد دارد؛ همچنین افراد با سن بالاتر؛ و زنان زودتر از مردان به «حس معنویت» دست می‌یابند. پیشنهاد برای پژوهش‌های آینده: در این پژوهش صرفاً عوامل مؤثر و دخیل بر ایجاد حس معنویت بررسی و اهمیت این مؤلفه‌ها نسبت به یکدیگر مورد ارزشیابی قرار گرفت. ضرورت دارد هرکدام از این عوامل در پژوهش‌های آینده مورد پژوهش قرار گرفته و میزان تأثیر هرکدام به صورت مجزا و زیر شاخصه‌های آنان بر اساس ابزار و روش علمی و دقیقتر مانند علوم اعصاب شناختی و... مورد ارزشیابی قرار گرفته و ویژگی‌های هر کدام بازخوانی؛ تعریف و پیشنهاد گردد.

پی‌نوشت‌ها

¹ Kruskal-Wallis one-way analysis of variance

² Mann-Whitney

هدف از این پژوهش بررسی و اثبات فرضیه معناداری مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» در معماری مساجد و معرفی تأثیرگذارترین این مؤلفه‌ها بوده است. بر اساس نتایج حاصله از آزمون داده‌ها؛ مؤلفه‌هایی که بر ارتقاء «حس معنویت» در فضای مساجد رابطه معناداری وجود دارد عبارت‌اند از: عوامل حسی (رنگ، نور، صدا) و عوامل کالبدی (فرم، هندسه، نقوش، مصالح) که تأثیرگذارترین آن‌ها مؤلفه‌های حسی و بعد از آن عوامل کالبدی است که باید به این نکته مهم در معماری بناهای مساجد امروزی توجه ویژه نمود. به عنوان مثال توجه معمار بیشتر به عوامل کالبدی در ساخت مسجد مانند فرم و توجه نکردن به کیفیت عنصر مهمی مانند نور؛ حتی با طراحی گنبد با آن همه مفاهیم معنوی که در منابع به آن اشاره شده است، می‌تواند فضایی مبهم و ناخوشایند را خلق نماید. بر این اساس شناخت هر کدام از این عوامل و اولویت‌بندی آن‌ها از لحاظ اهمیت می‌تواند، فضایی باهدف خلق کیفیت مطلوب محیطی که

Conference from the Perspective of Religion, Imam Khomeini Institute of Education and Research, Qom.

Avani, G, 1996, *Wisdom and Spiritual Art*, Tehran: Garous

Balkhari Ghahi, H. 2005, *the Gnostic Foundations of Islamic Art and Architecture*, First and Second Office: Kimaye Zahal, Islamic Organization of Islamic Art, Sura Mehr, Tehran

Bavman, Z. 1998. *Religion, Modernity, and Post modernity*, Blackwell, Oxford.

Bemania, M., Mohammadi, S., 2014, the study of the position of the dome in the physical patterns of contemporary mosques, the role of the universe - theoretical studies and modern technologies of architecture and urbanization, 4 (3), 7-16.

Bemania, M., Pour Jafar, M., Ahmadi, F., Sadeghi, A., 2010, *Reflection of spiritual identity and sacred notions in Shiia mosques*, Shiia Literature, No. 30, 70-37.

Berry, D. 2002. Does religious psychotherapy improve anxiety and depression in religious adults? A review of randomized controlled studies. *The international journal of psychiatric nursing research*, 8(1), 875-890.

Burkhart. T, 1986, *Islamic Art; Language and Expression*, Tehran: Soroush Publication

Cavanagh, G. F. 1999. *Spirituality for managers: Context and critique*. *Journal of organizational change management*, 12(3), 186-199.

Clark, W. H. 1958 *The Psychology of Religion*, Macmillan, New York, NY.

Cuthbert, A. R. 2008. *The form of cities: Political economy and urban design*. John Wiley & Sons.

Damari, B, 2009, *Spiritual Health*, Tehran: Medicine and Society Publications

Dezutter, J. Soenens, B. & Hutsebaut, D. 2006. *Religiosity and mental health: A further exploration of the relative importance of religious behaviors vs. religious attitudes*. *Personality and individual differences*, 40(4), 807-818.

Dobbten, A., 2009, *Architecture of Happiness*, Translation by Parvin Aghaei, Tehran: Malaek Publications

³ Rituals

⁴ Sacred

⁵ Transcendent

⁶ Higher power

⁷ Ultimate truth/reality

⁸ Piedmont

⁹ Motivational/trait perspective

¹⁰ Spirituality

¹¹ Underhill

¹² Bavman

¹³ Myers

¹⁴ Clark

¹⁵ McKnight & Cavanaugh

¹⁶ <http://www.iranhealers.com/>

¹⁷ Patty Van Cappellen

¹⁸ Duke University

¹⁹ <http://sinahospital.tums.ac.ir/detail.aspx?content=news&gidview=19169>

²⁰ انسان در همین جهان به پرورش نفس و تأمین زندگی اخروی خویش اشتغال دارد. به وسیله عقاید و افکار، ملکات و خلق و خواها، محبت و علاقه‌ها، توجهات و انس‌ها و کارهایی که در نفس اثر می‌گذارند، تدریجاً ساخته می‌شود و پرورش می‌یابد و چگونه شدنش (صبرورت) به این‌ها بستگی تمام دارد. مراجعه نمایید به: 1. خودسازی (تزکیه و تهذیب نفس): استاد ابراهیم امینی؛ 2. اسفار اربعه، مرحوم ملاصدرا، ج 8 و ج 9؛ 3. فلسفه اخلاق، شهید مرتضی مطهری (ره)؛ 4. شیعه در اسلام، علامه طباطبایی (ره).

²¹ [Such niches are] in mosques which Allah has ordered to be raised and that His name be mentioned therein; exalting Him within them in the morning and the evenings.

²² معنویت از منظر اندیشمندان متأخر اسلامی، سخنرانی حجت‌الاسلام دکتر محمدجواد رودگر عضو اندیشکده در بیست و ششمین جلسه اندیشکده به تبیین و تشریح ابعاد معنویت از منظر این اندیشمندان، مجموعه مباحث حضرت امام، علامه طباطبایی، شهید مطهری و مقام معظم رهبری در حوزه معنویت.

منابع

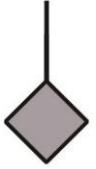
Holy Quran.

Ardalan, N, Bakhtiar, L, *Sense of Unity: A Mystical Tradition in Iranian Architecture*, Translated by Hamid Shahrokh, Khak Publications, Isfahan

Motahari, M., 2010, collection of works, J 23, electronic library.

Abedi J.H. 2007, "The Rise of Spirituality in Organizations", *Journal of Management Science*, Tehran, 2010, No. 5

Aghababaei, N., Farahani, H, 2009, *Spirituality and Gender*, Proceedings of the Gender

involvement and the social competence and adjustment of Indonesian Muslim adolescents. *Developmental psychology*, 44(2), 597.

Hamzenejad, M., Dashti, M., 2016, "The Study of Traditional Iranian Houses from the Perspective of Phenomenologists and Spiritualist Traditionalists", *Shah Jahan Journal of Science*, Sh. 2, pp. 35- 24.

Heidari, H., Rouhani Rassaf, J., Kardoust, H. 2014. The Position of Spirituality and Top Experiences from the Viewpoint of Abraham Maslow. *Religious Studies*, 11 (31), 27-53.

Hekmat, N., 2007, *Wisdom and Art in the Sufism of ibn Arabi*, Second Edition, Publications House of Art, Tehran.

Hill, Peter C. & Kenneth I. Pargament 2003. Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality: Implications for Physical and Mental Health Research, *American Psychologist*, 58(1), P.64-74.

Hinnells John, R. 1995. *A New Dictionary of Religions*, Blackwell.

Hinnells John, R. 1995. *A New Dictionary of Religions*.

Hoomanirad, M., Tahbaz, M., 2013. Examining the role of light in creating spiritual atmosphere in contemporary mosques, *Armanshahr Scientific Journal*, 11-23.

Javadi Amoli, A., 2010, *Human being from the beginning to the end*, Qom, Asra Publication Center

Johnson, T. R. 1995. The significance of religion for aging well. *American Behavioral Scientist*, 39(2), 186-208.

Kazemi M., Khalilabad, H., 2011, *Spiritual Messaging Tools in the Architecture of the Mosque with Emphasis on the Role of Islamic Ideology*, *Journal of the Iranian Islamic Society*, *Jahad University*, No. 6, pp. 46-41.

Khanbashi, M.H., Abtahi, H, 2009, *An Analysis of the Role of Spirituality in Governmental Management*, *Management Quarterly in Islamic University*, Winter, Thirteenth, No. 4, pp. 139-156.

Dörnyei, Z. 2011. *Transfiguration, Beauty and Biblical Interpretation*.

Edelstein, E. A. 2008, "The laboratory experiment. In *AIA College of Fellows 2005 Latrobe Fellowship: -Developing an evidence-based design model that measures human response: A pilot study of a collaborative, trans-disciplinary model in a health care setting*". Washington, DC: American Institute of Architects.

Elkins, David N. 1999, "Spirituality." *Psychology Today* 32.5: 44-48.

Erfan, H. 1997, a series of studies on the architecture of the mosques, *Proceedings of the conference on the architecture of the mosque*, Volume I, Art University Press, Isfahan.

Ernest G, 2000, *Architecture of the Muslim World*, translated by: Yaqub Ajand, Molla Publications, Tehran

Falahat, M., 2005, the role of the physical design in the sense of the place of the mosque, *Fine Arts*, Tehran University, No. 22, pp. 42-35.

Farhangi, A., Rastegar, A. 2006, Presentation and explanation of motivational model based on employee spirituality, *Shahed University two-monthly journals*, thirteenth year, New Volume, No. 20, pp. 24-1.

Farshidinak, F., Afhmi, R., Ayatollahi, H., 2009, *Semiology of Mahrabi carpet: reflection of the architecture of the mosque in the role of carpet*, *Quarterly journal of Iranian Foliage Association*, No. 14, 25-9.

Farzaneh, S., 2014, *Sense of materials and its effect on the sense of space. Presenting the pattern of utilization of materials in graves and tombs*, Master's thesis, Guidance: Mehdi Hamze-Nejad, Imam Reza International University

Fattahi, Sh., Omranipour, A., 2014, *Analysis of the role of the center of the Qibla in the spatial organization of contemporary mosques in the city of Ilam*, *Islamic Republic of Iran Scientific Research Journal*, No. 2, first year, Iran University of Science and Technology, Pages 110-96.

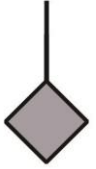
Fontana, D. 2006, *Psychology, Religion and Spirituality*, Translation A. Sawar, Qom: Adyan.

French, D. C. Eisenberg, N. Vaughan, J. Purwono, U. & Suryanti, T. A. (2008). *Religious*

- Motahari, M., 2002, *Humanity and Faith*, Tehran, Sadra.
- Motahari, M., 2013, *Philosophy of Ethics*, Tehran: Sadra Publication.
- Myers, J. E. 1990. *Wellness throughout the lifespan*. Guidepost, May.
- Nadimi, H., 2006, a thought in the light of the Persian-Islamic architecture, 10 papers in art and architecture, Kelk-Doust, Isfahan.
- Nagizadeh, M., 2006, *Islamic Architecture and Urban Planning (Theoretical Foundations)*, Rahian Publications, Isfahan
- Naraqi, M., 2007, *Meraj al-Sada*, Tehran, Zaini, Vol. 1.
- Nasr, H., 1996, *Knowledge and Spirituality*, Translated by Hashem Ghasemian, Tehran: Religious Studies Office.
- Nasr, H., 2010, *Art and Spirituality*, Translated by: Rahmati Inhallah, Art Academy
- Nazif, H., 2013, Sustainability of Iranian organs in the course of Islamic era, *Journal of Art and Architecture of Garden Publications*, No. 24, 68-57.
- Nogrehkar, A., 2008, *An introduction to Islamic Identity in Architecture and Urban Development*, Tehran, Ministry of Housing and Urban Development, First Edition.
- Olia, M.R., 1997, *Prayer and Creation of Space*, Proceedings of the Conference on the Architecture of the Mosque (Past, Present, Future) Volume I, Art University Press, Isfahan
- Piedmont, R. L. & Leach, M. M. 2002. Cross-cultural generalizability of the Spiritual Transcendence Scale in India: Spirituality as a universal aspect of human experience. *American Behavioral Scientist*, 45(12), 1888-1901.
- Pourabdollah H., 2010, *Hidden Wisdom in Iranian Architecture*, Tehran: Kalhor Publications
- Rastegar, A., Mahmoud, J., Heidari, F., Heidari, H., 2012, Investigating the Role of Spiritual Leadership in Organizational Identity, *Public Management Research*, Vol. 5, No. 16, pp. 63-39.
- Razavi, N, 2001, *Architecture of mosques; Noor music*, Proceedings of the Second International
- Kiani, M., Mehr Mohammadi, M., Sadeghzadeh Ghamasari, A., Nozari, M., Bagheri, Kh., 2015, *The Conceptuality of Spirituality from the Perspective of Western and Muslim Educators, Islam and Educational Research*, seventh year, No. II, pp. 118-97.
- King, D. B. 2007. *Rethinking claims of spiritual intelligence: A Definition. Model, and Measure*, Trent University (Canada), pages, 223.
- King, U. 1999. *Spirituality in New Handbook of Living Religions*. pp. 667-681, Blackwell.
- Lambroser, J., 1990, *Woman's Soul*, Peri Hesam Shah Raeis, Danesh Publication, Tehran
- Maddupour, M., 1998, *Spiritual Wisdom and Art*, Art Religious Studies, Tehran.
- Mahdinezhad, J., Taher Tolouell, M., Azmati, H., Sadiqi Habibabad, A., 2016. *An Investigation of the Properties of Iranian-Islamic Architecture and Sacred Arts Based on Architectural Excellence*, *Ontological Studies*, 5 (10), 31-50
- Makinejad, M., 2008, *Iranian Art History of Islamic Period, Architectural Decoration*, Tehran: SAMT Publications
- Mehrabi, E., 2013, *Proposals in the Metaphysics of Spiritual Intelligence in Islam*, *Two Phrases in Religious Humanist Studies*, Vol. 10, No. 29, pp. 30-5.
- Mohseni Moghadam, M., 2016. *Spiritual Perception of the Religious Space of the Medieval Churches in the West*, *Journal of Eastern Art and Civilization*, Fourth, No. 12, pp. 40-29.
- Mohtashami, H., 2013, *the Role of Spirituality in Promoting Organizational Effectiveness*, *Islamic Revolutionary Guideline*, Vol. 10, No. 25.
- Moin al-Islam, M., Tayebi, N., 2012. *Female psychology in Nahj al-Balagha*, Behesht-e Bisham Publication, Qom
- Motahari Elhami, M., 2003, *Art - Mysticism - Music*, *Fine Arts Research*, Tehran University, 15 (15)
- Motahari, M., 1990, *Fitra*, Sadra Publications, Tehran.
- Motahari, M., 1993, *Introduction to the Monotheistic Worldview*, Tehran: Sadra Publication.

Soleimani, M., 1999, Negative abstraction in mosques in Iran, Proceedings of the conference on the architecture of the mosque, Past and Present, Volume I, Tehran: Publication of the Art University

Tabatabai, M.H., 1975, Shiite spirituality, in Shiite spirituality, and another 22 articles, Qom: Shiite publications

Tabatabai, M.H., 2010, Islamic Studies, Q1, Qom, Book Garden

Tiliopoulos, N. Bikker, A. P. Coxon, A. P. & Hawkin, P. K. 2007. The means and ends of religiosity: A fresh look at Gordon Allport's religious orientation dimensions. Personality and Individual differences, 42(8), 1609-1620.

Underhill, E. 1937. The spiritual life. Hodder & Stoughton.

Vaughan, F. 2002. What is spiritual intelligence? Journal of humanistic psychology, 42(2), 16-33.

Zomorshidi, H., 1995, Mosque in Iranian Architecture, Kayhan.

Conference on Mosques, First Edition, Art University Press, Tehran.

Roudgar, M., 2007, The Role of Ethics and Spirituality in the Effectiveness of the Islamic System, Journal of the Islamic Republic, Twelfth, No. 44, pp. 66- 41.

Sadeghi Habib Abad, A., Tahr Toldouddel, M., Mahdinezhad, J. 2016, Recognition of the Permanent Recognition of the Sacred Senses in the Original Islamic Architecture of Iran Based on the Identification of the Permanent Identity of the Iranian General Mosques, Architecture, and Sustainable Urbanism, 4 (2), 17- 30

Schneider, K. Bugental, J. & Pierson, J. 2001. The handbook of humanistic psychology: Leading edges of theory, practice, and research.

Shahroudi, A., Hosseini, H., Momeni, Z., 2014, The Study of the Compliance of Mosques with the Needs of Women (Case Study: Mosques of Sari), Iranian Journal of Research, Jihad University, No. 18, 53-39.

Shamgholi, Gh. Yekita, H. 2011. Basic Concepts of Hospital Designing, Sorooshe danesh publication, Tehran.

Sherman, A. C. & Simonton, S. 2001. Assessment of religiousness and spirituality in health research.